

מוצאם של ערביי הארץ

אב. נ. פולק

לא היו אלה הלכירוח יוצאי־דופן בתנועה הלאומית שבאותה התקופה, ואפילו במסגרתו של "המזרח הקרוב" בלבד. (עדיין לא ייחסו אז את הארץ ושכנותיה על "התיכון"). המשכילים ה־ארמנים ציפו בימים ההם לתקומת ארמניה רבה אשר בה עתידים, כתקוותם, להתבולל הכורדים, שנראו להם במידה רבה כארמנים שהתרחקו מעמם ומתרבותו, והשצטרפותם נצטיירה להם כהחזרת עוז הנעורים לעם תרבותי עתיקי־ימים מכוחם של המוגני רועים ועובדי־אדמה שלא דבק בהם נגע התרבות. למסגרת זו שייד, למשל, ה־סופר ראפי, בעל הרומאן "המטורף", 1880, הדומה לאוטופיות של לוינסקי והרצל על ציון העתידה, בחלקו המגולל את חזון ארמניה הב־נויה. ראפי, הנחשב לדגול בסופרים הארמניים של המאה התשע־עשרה, הושפע כאן מן העתונאי גריגור ארצרוני והשפיע מצדו על אנשי תחילת המאה העשרים. המאמצים לקבוע את המוצא ה־לאומי על סמך סימנים שונים בהווי ובפולקלור היו אפייניים במידה מרובה לויכוחים על עתידה הלאומי של מוקדון במסגרת הממלכה העותמא־נית: הבולגארים, הסרבים והיוונים תבעו אז את האוכלוסים המקומיים לעצמם, ודוברי כל עם השתדלו לגייס ולמצות את כל הראיות והמופתים לטובת הצד שלהם.

בשלב ההוא של התפתחות הבעיה הלאומית בעולם עדיין לא הודגש עקרון ההגדרה העצמית באותו תוקף שנעשה הדבר אחר מלחמת העולם הראשונה, והיתה עדיין נהייה רבה אחר סימני היכר אובייקטיביים, המחייבים כביכול את ה־נוגעים בדבר לקבל עליהם את גזירת המדע. מצד אחר, ההתפתחות הבלתי־מספקת של המחקר האנתולוגי ההשוואתי יש שגררה עמה תמימות־מרוכה בקביעת סימני־היכר כאלה. הדברים אמו־רים גם בדיוני החכמים הנוצרים על מוצא ערביי הארץ: חשיבות יתרה נודעה בדיונים אלה לפול־

הדעה הרווחת בימי העליה השניה ובספרותה היתה כי ערביי הארץ (וביחוד הפלחים שבהם) הם בעיקרם יהודים שהוכרחו להמיר דתם בימי גזירות ורדיפות. המתכוננים לעליה היו קולטים רעיון זה בעודם במזרח אירופה, בעיקר מספרו הרוסי של הבילויי ישראל בלקינד, "ארץ־ישר־אל של זמננו", שנתחבר כספר־עזר רשמי מוס־מך לעניני הארץ. מעיקרו היה החומר שבספר שאוב מכתביהם של חוקרים נוצרים שסברה זו היתה צידוק הסתייעותם בחקר ההווי ובפולקלור של הערבים המקומיים לפירושיהם למקרא. יש לדעת כי מידת החיבה שנודעה לרעיון זה מאת העולים היהודים באותה תקופה נבעה גם מן ה־משאלה־התקוה הרומנאטית שאולי ניתן לקיים באופן זה את הרוב היהודי בארץ, שאין צורך אלא לאחד וללכד אותו בדרכי הסברה. אחרים אפשר יחלו כי הסברה מעין זו תועיל לפחות ל־הבטיח עמדה חיובית יותר של הישוב הערבי והגורמים המערביים כלפי מפעל ההתישבות ה־יהודי, ובודאי נמצאו גם מי שציפו שיהא בזה כדי להקל את חבלי ההתבוללות הערבית בישוב היהודי שחזה ברוכוב, למשל, עקב התפשטות המשק היהודי על פני הארץ בעקבות עליית ה־מונים הסטיכית בעתיד.

במובן־מה ינקה הפופולאריות של רעיון זה גם מזלולה המסורתית של "ההשכלה" באורח־החיים של העיריה והגיטו, שהיו בו יסודות של "שלי־לת הגלות" ו"השיבה למזרח", מזרח זה האכסו־טי שבו נשמרו בחיי הפלחים צאצאי ישראל שרידי ההווי העברי הקדמון החפשי והגא. ונצטר־פה לכך השפעת רעיונות של ה"נארודניקים" ה־רוסים ושל טולסטוי וגם של מארכס וניצשה: יתרונם של פשוטי העם, הבריאים בגופם ורוחם, על האוכלוסים בני־התרבות המנותקים מן הטבע ומהעמל הגופני, שאין להם תקנה אלא בשיבה לטבע ובהתמזגות בהמון־העם אשר לו העתיד.

עדיין אפשר היה לו להסתייע בראשית המאה בכך שהמלה "הערבים" (אל-ערב) פירושה הרגיל בשפת הדיבור היה "הבדוים"; אך שוב לא היה כך בין שתי מלחמות העולם. מצד אחר פתחה המלחמה הראשונה בתהליך ההרס של העיירה ותחום המושב היהודי, תהליך אשר הושלם במלחמת העולם השנייה. כשם שנתחלף הזולז באלה בנוסטאלגיה, כך קמו בעטיו גם ההמונים דורשי העליה וההתיישבות שלא שגו עוד בחלומות על אפשרויות של "רוב יהודי" שלא מקרבם. העו-לים החדשים קיבלו את לאומיותם הערבית של תושבי הארץ, המוסלמים והנוצרים, כמציאות טבעית ויציבה. אפילו היו יוצאי העליה השנייה שדבקו ברעיונות הישנים בנושא זה ככל אשר יכלו (כגון י. בן-צבי), לא זה היה כיוון ההתפתחות, ואפילו לא בקרב הזרם אשר דבק בהלכי הרוח מראשית המאה על השיבה לעברים הקדמונים. היהודים מארצות המזרח לא נמשכו מעיקר-רא אחר קסם רומנטי של המזרח ותושביו.

גלגולים אלה של היחס לבעיה הנידונה יש בהם כדי להזהיר מפני נסיונות לפתור בעיות מדע-יות אובייקטיביות לאורם של הלכי-רוח משתנים. ואולם הבעיה נשארה בעיה גם בהתמעט הטיפול בה. מעיקרו של דבר היה מקום לצפות שאם אמנם ידעו חכמי ישראל לפנים על מוצאם היהודי של המוני הערבים בה, לא יתכן כי לא בא הדבר לידי גילוי בדבריהם. וכן היה מקום לצפות כי יהיה זה גילוי נרגש ביותר. בכל מקרה של קרע בעם נשמעו דברים קשים — ואילו בפעם הזאת היו הדברים פושרים בלבד או לא הושר-מעו כל עיקר? אכן כשעלה בגורלי למצוא אותם, מצאתים מרים כלענה, והרי דוגמאות.

ב

"ויבן על עוזבי ברית קודש (דניאל י"א, ל). — הם הישמעאלים שבירושלים; וחיללו אחרי כן המקדש המעו" (על ידי פולחנם בהר-הבית). — ועל אל אלים ידבר (דניאל י"א, ל"ו) — דברים של הכעסות על מלך עולמים, עד יכלה הזעם מישראל ויעשה הבורא כלה ונחרצה ברש-

חן המסורתי של קברי הקדושים (המזוהים לעתים קרובות עם אנשי המקרא), האילנות והמעיינות, שנראה כגשר ישיר אל ימי המקרא. החכמים הללו (שהאינטרסים התיאולוגיים שלהם גרמו להם בדרך כלל שיעסקו בארץ-הקודש לבדה) לא ידעו כמה שכיח הפולחן הזה (לרבות השימוש בשמות מקראיים) בעולם המוסלמי מחוץ לגבולות הארץ, כשם שלא ידעו כי משמש הוא סימן לשלב מסויים בהתפתחות החברה האנושית בכ"ללה.

היה בין חכמי הנוצרים במערב גם זרם אחר שביקש לראות את ערביי הארץ כצאצאי הכנענים שלפני הכיבוש הישראלי או כבני השכנים הארמיים. והיו מהם שמצאו הדי קדומים בהווי ובפולחן קלור של הערבים, אך נוהרו מלהכריע. התיאוריה ה"כנענית" נשתלבה לעתים עם שלילת ישראל הקדום כמיעוט כובש, והתנגשה בזאת לא רק בגישה הנוצרית המסורתית של הערצת ישראל הקדום אלא גם בגישתה של הלאומיות הערבית המתקמת שביקשה להבליט את מוצא התושבים מחצי-האי הערבי ואת זיקתם לשפה הבין-ערבית ולתרבות הערבית המסורתית, ולא את הייחוד הכנעני. גוסטאב דאלמאן, החוקר הגרמני הנוודע שעסק הרבה בהווי של הפלחים הערביים וליקט שירי-עם ערביים, הקדים לילקוטו דברי בקורת על משכילים ערביים בארץ-ישראל שהיו נמנעים עקרונית מעיסוק בחומר זה שיש בו העלאת זכרי קדומים מקומיים. התיאוריה ה"כנענית" הייתה חביבה גם אחר-כך על מתנגדי ישראל במערב יותר מאשר על נאציאנאליסטים ערביים, להוציא מקרים פרימיטיביים כשהכנענים הוצגו כערבים.

אחר מלחמת העולם הראשונה פחת העיסוק בבעיה זו בהדרגה. ההתפתחות המהירה של התחבורה והתקשורת בין העיר הערבית לכפרים, גידרה המוגברת של החינוך והעתון לכפרים, גידול שכבת המשכילים ונדידת דורשי התעסוקה הגבירו מאד את זיקת הכפריים לעיר, וממילא גם את חדירת התודעה הלאומית הערבית (הקשורה בדעת השפה הספרותית הכלל-ערבית וערכי ספרותה) והתנועה הערבית הפעילה לכפר. בלקינד

או מעתיקים יותר משהוא בגדר שיבוש גרידא אפשר שהוא בא לשמור על כבודה של העיר ה-קשורה באברהם אבינו (ואולי גם לרמוז לסברה בדבר קשר למינות מסוימת באיסלאם). ברם לא כאן המקום להאריך בדברים שאינם מעיקר ענינו.

מסתבר מדברי רס"ג, כי המדובר במעבר ישיר מן היהדות לאיסלאם, ולא (כפי שסברו בעבר בעלי התיאוריה על מוצאם היהודי של ערביי הארץ) במעבר מן היהדות לנצרות בימי רומא וביוזנטיון, וממנה לאיסלאם בימי השלטון הערבי. הדעה הזאת הושתתה על הנחה כי הדיכוי האכזרי של המרד הגדול ומרד בר-כוכבא החליש את הישוב עד כדי כך שהמוני לא היו מסוגלים עוד לעמוד ביהדותם. ולא היא. בשלהי רומא הפגנית ובראשיתה של ביוזנטיון הצליח הישוב להתאושש עד כדי למחות במידה מרובה את עקבותיהם של שני החורבנות. מעיד על כך במפורש מקור אשר גם בו אין קוראים די, הלא הוא תלמוד ירושלמי. "בראשונה, שלא היו הזיתים (השייכים ליהודים) מצויין, שבא אדריינוס הרשע והחריב את כל הארץ; אבל עכשיו, שהזיתים מצויין... " (פאה, פרק שביעי). "בראשונה, שלא היתה הפשתן (השייכת ליהודים) מצויה בכל מקום; אבל עכשיו שהפשתן מצויה בכל מקום... " (כלאיים, פרק תשיעי). נזכר העורך בויכוח שהיה במאה השלישית: "ר' לעזר סבר מימר: רוב ארץ-ישראל נתונה ביד עכו"ם. רבי יוחנן סבר מימר: רוב ארץ-ישראל נתונה ביד ישראל". ומחווה העורך דעתו כי המצב המעשי הוא שרוב ארץ-ישראל ביד ישראל, אולם בשעה שמסקנים מסקנות מעשיות לגבי כשרות התוצרת מוטב לזכור כי "רוב" עדיין איננו הכל. "ואפילו יסבור ר' לעזר כרבי יוחנן, רוב ארץ-ישראל נתונה ביד ישראל, — רבי לעזר חש למיעוט". (דמאי, פרק שני).

הדברים מאירים ומסבירים את הבנייה המרובה של בתי כנסת בארץ בימי השלטון הביזנטי, הן נראית משונה נוכח המגמה למנוע בנייה כזו מעיקרה בתוקף חקיקה. נראה שבתי-הכנסת הללו

עי ישראל": דבריו המוטעים של האיסלאם יגרמו לבוא לסלוח לנאמני היהדות ולצאת נגד היהודים שהתאסלמו.

"ורבים מישני אדמת עפר יקיצו (דניאל י"ב, ב') — זו תחיית מתי ישראל, שגורלם לחיי עולם. ואלה שלא יקיצו, — הם עוזבי ה', אשר ירדו לדיוטה התחתונה של גיהנום, והיו דראון לכל בשר".

"ואילו בינתיים אותם "עוזבי ברית קידש, ה"ישמעאלים שבירושלים", עוזבי ה", "רשעי יש-ראל", הריהם חטיבה מיוחדת בקרב המוסלמים. שהרי בכלל בנויה העדה המוסלמית בימי המחבר (892-942) מקיבוצים בעלי עבר לאומי ודתי שונה, אשר עדיין לא ניטשטשו הבדלי מוצאם. "מתערבין להון בורע אנשא (דניאל ב', מ"ג), — כי נערבין בהם (במוסלמים) מזרע ישראל ויוש-בין בהן, וגם פרסיים ומגושין וחרמין וכמה מי-נין; ולא נדבקין זה עם זה, כשם שאיננו מתערב לעולם הברזל עם החרש להיות לכלי אחד".

המובאות שלעיל נלקחו כולן ממקור אחד, אופייני וחשוב, שאין נוהגים לקרוא בו: הלא הוא הפירוש של רבנו סעדיה גאון על ספר דניאל. "ירושלים" הריהי כאן ארץ-ישראל בכללה, כמו לעתים קרובות בספרות היהודית שבימי הביניים ואחריהם. כידוע, לא מצאו הכובשים המוסלמים ישוב יהודי בירושלים העיר, ולא המיר הוא את דתו בדתם, אלא אדרבה, בימיהם נוצר הוא מחדש.

המונח "מגושין" בא כאן בנפרד מ"פרסיים", כי המוסלמים היו מכנים כך לא רק את חסידי הדת הפרסית הקדומה אלא גם עדות שונות של עובדי אלילים; ניתן להן להתקיים בטענה שאינן של עובדי אלילים ממש (שאסור להם להתגורר בארצות האיסלאם) אלא ענפים של "מגושין". מצאתי במקורות "מגושין" כאלה, בתאריכים מאוחרים למדי, בשכנות הדרוויים שבדרום הלב-נון, במארוקו, ועוד. "חרמין" הם עדה פגנית אחרת שהתקיימה זמן רב בעיר חרן (עתה בתור-כיה, בקירבת הגבול הסורי) וקיימה מרכז מדעי חשוב. השינוי של "חרנין" ל"חרמין" בידי רס"ג

ענוותנית לירושלים (638), כשהוא הולך אחר חמורו, נתפרש ברבות הימים כהתגשמות "עני ורוכב על חמור", שבחזון המשיחי.

אין בכך כדי להכחיש כי אמנם הצטרף חלק מן הישוב לנצרות בדורות שלפני הכיבוש ה-מוסלמי, וכי חלק מן המתנצרים הללו הצטרף לימים לאיסלאם. עדותו של הצליין ארקולפוס, שנרשמה סביב 670, מדברת על קהילת "היהודים המאמינים" – הנוצרים שבירושלים, בלשון שמשתמע ממנה כאילו הם כלל הנוצרים שם ועדיין קיימים קשרי משפחה ביניהם לבין "היהודים הבלתי-מאמינים". עם זאת מצויה היתה בקרב הנוצרים בארצות אחרות מגמה להפליג במוצאם היהודי של הנוצרים הארץ-ישראלים וב-יחוד בהשתמרות המסורת על כך: בכך ביקשו לעשות את הנוצרים שבארץ החולייה המחברת אותם לראשוני הנצרות. זה גם פשר הסיפור כי סקוטלאנד גויירה לנצרות ב-710 לערך בידי בוניפאציוס הקדוש, יליד בית-לחם וצאצא אחר-תם של אנדריאס ופטרס שליחי ישו. כשנוסד מיסדר הנזירים הכרמליטים על הר-הכרמל בימי מסע-הצלב ונפוץ מעט מעט על פני העולם הקאטולי, טענו כי אינו אלא המשך ל"בני הנביאים" בדורם של אליהו ואלישע ולאייסיים שבימי בית שני, וזאת באמצעות ממישיניהם הנוצרים. ואילו בארץ נטו השלטונות הביזנטיים (ושלטונות הכנסייה לאחר הכיבוש הערבי) להעדפת דוברי היוונית על הילידים "הסוריים" (כלומר דוברי הארמית, שעברו בהדרגה לדיבור הערבי אחר הכיבוש) ואגב-כך גם לטשטוש המסורות היהודיות בקרב העדה. מגמה זו נתקלה אמנם בגילויי התנגדות. אסכולת "הסופיסטים הנוצרים" בעזה סביב שנת 500 נזקקה בכתיבה ליוונית אך אגב גינוי "הגויים".

יחסו של ר' סעדיה גאון ל"שמעאלים שבירושלים" כאנשים שעברו רובם ישר מן היהדות לאסלאם מוצא לו הקבלה בגורלם של השומרונים. גם הם התנסו בימי השלטון הביזנטי ברדיפות ובדכוי מרידות. ועם זאת נשאר השומרון במאות השנים הראשונות לאסלאם "מחוז השומרונים",

אינם מציינים את מקומותיהן של קהילות יהודיות גרידא, אלא את המקומות שבהם היו היהודים מרובים ותקיפים כל כך שהמדינה בחרה לוו-תרשם על הפעלת חוקיה נגדם. אף מחייבים דבר-ריס"ג כי בשעה שקוראים אנו את תיאורי ה-טבח שערך השלטון הביזנטי בישוב היהודי זמן מועט לפני הכיבוש המוסלמי (כעונש על התחברות היהודים לפולשים הפרסים), עלינו לשים תשומת לב יתירה לדברים על הצלת אותם היהודים אשר נסו להרים ולמדבריות.

ברם מה שלא עשו גוירות ביזנטיון עשתה ב-מי האיסלאם התעמולה האומרת כי השלטון החדש מקיים את החזון המשיחי היהודי. החיבור הביזנטי על "תורת יעקב שהתנצר זה עתה" מראה כי הידיעה על הופעת האסלאם הגיעה ליהודים הנרדפים שבארץ ישראל בצורה שמועה כי קם נביא יהודי במדבר. ואילו מעשים מסויימים של השלטון החדש כגון שיקום הר-הבית גרמו אף למדרשים יהודיים לטעון כי הכליף "יבנה את בית ה' אלוהי ישראל", וכי השליטים החדשים "יטעו גנות ופרדסים, ויגדרו פרצות חומות בית המקדש, ויבנו בנין ההיכל". מקורות ערביים מלמדים כי הופצו גם נבואות כגון על גילוי ארון הברית והעלאתו לירושלים, כדי ש-יתאסלמו היהודים בכללם, "פרט למיעוטם". ו-עוד זאת, שביקשו היהודים המתאסלמים לראות את הבסת "הרומאים" (הביזנטים) מידי האסלאם כעונשם על חורבן הבית, ירושלים והארץ, העו-נש שבעקבותיו בא הקימום המשיחי של הכל-בי-די האיסלאם. התעמולה היתה חזקה במידה כזו שחדרה גם לכיתות הנוצריות המזרחיות שלא חיבבו את כנסיית ביזנטיון. הבישוף וההיסטור-יון הארמני סיביאוס ראה את כל מסע הכיבושים הגדול של הערבים המוסלמים מצפון לערב כהי-ענותם של צאצאי אברהם מישמעאל לבקשתם של צאצאי אברהם מיצחק לסייע בידיהם נגד ביזנטיון. קירבתו למאורעות עושה את גישתו למענינת במיוחד. הכליף עומר כובש ירושלים כשלעצמו התייחס בחשד להשפעה היהודית ב-אסלאם; הדבר לא מנע שגם תיאור כניסתו ה-

גרמה להם להתייחס על שבטים ערביים, להת-
כנות בשמות-משפחה מתאימים, ואף להשתלב
לתוך מחלוקות בין סיעות-מורשה שבטיות. עם
עליית הכליפים בני עבאס לשלטון (750), הועבר
המרכז לעיראק ושוב לא היו השליטים מעודדים
תעמולת ההתאסלמות בארץ. כנגד זה הושו
הגלוים לבני השבטים המקוריים, ונפתחו לפני-
הם אפשרויות התקדמות מוגדלות, בתנאי של
השתלבות בתרבות הערבית המתפתחת. אופיינית
דמותו של מועאוויה אל אשערי, יליד טבריה, שנע-
שה וזירו של הכליף אל-מהדי (775-785): כי-
נויו היה לפי השבט אל-אשער מתימן, שסיפק
את חיל-המצב לטבריה; הקשר שבינו ליהודים
שוב לא היה אלא זה שבשעה שנוף בו אדונו
הכליף בזכר לקרוא לו "יהודי".

בימי הביניים המאוחרים התפוררה התודעה
הלאומית הערבית. האסלאם נעשה עדה קוסמופול-
יטית שמנהיגותה הצבאית והמדינית עברה ל-
תורכים. רבים מן הכובשים הערבים נהפכו לחלק
מאומות מוסלמיות דוברות שפות אחרות, כמו
הפרסים והפאקיסטאנים שבימינו. וכנגד זה הת-
פשטה שפת הכובשים הללו בקרב אוכלוסיות
נכבשות אחרות, מהן שהיו דבקות בדתן הנוצרית
שלפני הכיבוש. המונח "ערבים" נתייחד לבדוים,
שכן ראו אותם כשריד לערבים המקוריים באורח
חייהם ובדיבורם. ואילו העירונים והכפריים דוב-
רי הערבית נקראו לעתים בכללם "אולאד (או
אבנא) אל-ערב" — "צאצאי הערבים", במובן
של ערבים-למחצה, שהם שונים מן הערבים ה-
מקוריים אך מצוי בהם יסוד ערבי. לא היה מב-
חינה זו הבדל בין ארץ-ישראל לבין שכנותיה.

בני העליות הראשונות שלנו מצאו עדיין את
המושג "אולאד אל-ערב" ולא עמדו כל עיקר
על משמעותו. לעתים היו מתרגמים אותו בכת-
ביהם (כגון מ. סמילנסקי) בלשון "בני ערב".
אכן בינתיים נשכח מוצאו גם מן המוסלמים
והנוצרים, וזה הקל על הנוצרי הלבנוני בוטרס
אל-בוסתאני (1819-1883) לפתוח בהפצת הדעה
כי המונח הזה מורה על ערביותם של הנקראים
כך. הדעה הזאת לא תאמה את ההתפתחות ה-

כשמו הרשמי. האסלאם לא העריץ את הר גרי-
זים, אולם עמידתה של האיכרות השומרנית בפ-
ני האסלאם "רוככה" במשך הזמן על-ידי הגברת
פיזור מלא (יבנה שביהודה היתה זמן מה ישוב
שומרני, והיו שומרונים שהתישבו בעיראק)
וכניסת מוסלמים למקומות שונים בשומרון מ-
כאן. ההקבלה השניה היא, כי בספרות הערבית
זרועות עדויות רבות שהתפשטות האסלאם גרפה
יהודים גם בארצות אחרות של המזרח התיכון,
הגם שרס"ג מדגיש במיוחד את "הישמעאלים
שבירושלים". כאן היתה התופעה הבולטת ביותר,
באשר כאן היה הלחץ התעמולתי העיקרי; כאן
גם הכאיב לו הדבר במיוחד.

ג

היחס ל"ישמעאלים שבירושלים" במאה הע-
שירית כיהודים שהתאסלמו אין להעביר אותם
אוטומטית על אלה שבמאה העשרים, שהרי לא
הוקפאה ההתפתחות האתנית והגירת האוכלוסים
בתקופה שבאמצע.

עוד מראשית "הישמעאלים שבירושלים" קיי-
מת מסגרת מקילה על ההתמזגות עם בני ארצות
שכנות. לפני אמצע המאה השמינית נתבעו המת-
אסלמים בארצות שמצפון לערב להצטרף לאחד
השבטים הערביים שחנו בארצותיהם כחילות-
מצב. הצטרפותם היתה כדי שישמשו בו הגלוים
(מאואלי) או החברים הצוערים, המסייעים לחיל-
הפרשים שלו ככוחות-הרגלים. ארץ-ישראל לא
היה בה מרכז צבאי גדול, המצרף שבטים ערביים
רבים יחד: בכל איזור בה היה חיל-מצב קטן
מבני שבט מסויים, ועל השבט הזה היו מצטרפים
המתאסלים שבאותו האיזור. תעמולת ההתאסל-
מות היתה חזקה בארץ בעיקר בימי הכליפים
לבית אומיה (660-750), אשר בירתם דמשק, או-
לם הם הרבו לשבת גם בארץ והיו מעונינים ליי-
צור בה משען איתן לעצמם, מה גם שביקשו
לטפח את ירושלים (שבה הוכרו על המלכתם)
כמרכז דתי מוסלמי, ואף ניסו לעשות את הצליי-
נות אליה תחליף לעליית-הרגל אל מכה המר-
דנית. ככל שחזרה התעמולה ההיא אחר רגשות
המתאסלמים, הרי המסגרת האירגונית הנזכרת

מעמד ומרדניים. המערך של משפחות נכבדיהם מופיע בעיקרו אף במקורות מימי הביניים המ-אחרים. רציפות זו קיימת במידה רבה גם לגבי ירושלים, אך שם התגבשה שכבת הנכבדים בדרך אחרת לגמרי, דרך של רכישת חזקה על משרות שונות בידי מהגרים שהגיעו לעיר רבת מוסדות דתיים (ומקום מגוריהם של קצינים בדימוס).

אגב, היתה זו גם תקופה של תעמולה מרובה בשבח הארץ, שדרשה גם בכבודו וגדולתו של יש-אל הקדום, אגב הנחה (שמקורה בקוראן) כי זה היה בעצם עם מוסלמי מובהק ואגב-כך קרוב יותר למוסלמים מאוחרים (תלמידי מוחמד) מא-שר לצאצאים שלו אשר יצאו למינות (היהודים). תעמולה זו הביאה לידי התלכדות-יתר של ה-מתישבים עם התושבים הותיקים, הוליכה אל גי-וים ופולחנם של קברי אישים שונים מן התקו-פה הישראלית, ואף להתחבבותם של מונחים מסויימים מאותם הימים (מכאן גלגולו של "כנ-ען" לשמו של הר ולשם-משפחה כאחד).

אכן גם תעמולה זו לא גררה את התייחדותה של הארץ כיחידה בפני עצמה, כי היו רגילים לתפוס אותה כחלק מחטיבה גדולה יותר, "הצ-פון" (א-שאם), שכללה גם את מה שנודע היום כסוריה ולבנון, ולהסב את הזכרונות הישראלים על החטיבה כולה. (גם בלשון היהודים בימי ה-ביניים נקראת החטיבה כולה "ארץ-ישראל", "כנען", וכדומה). גם בני ארצות מוסלמיות אחרות התקנאו בגדולת הארץ, והיו גוררים בסיפוי-ריהם את אנשי ישראל הקדום גם לאותן ארצות ככובשים, לוחמים ונביאים, מפיצי האיסלאם ומ-גיניו. תופעה זו, שהיתה מצויה כבר קודם, גברה ביותר בתקופה הנידונה. נזכיר כדוגמה בלבד את יהושע בן-נון שנעשה פטרונו של לוחמי האסלאם נגד גייסות הנצרות: אגב כך קידשו לו קברים לא רק בגליל (נבי יושע) ובקצה "הצפון" (חלב), אלא ברבות הימים גם על הבוספורוס בקרבת אסטנבול.

"חיבת הארץ" המוסלמית שימשה גם תגובה לתעמולה הצלבנית, שתיארה מצדה את הצלב-נים כיורשי ישראל הקדום (בכוח אמונתם) והפ-

היסטורית, אך הלמה את ההשקפה המערבית בד-בר לאומיותם המשותפת של האוכלוסים הנוזקים ללשון משותפת והדרים בסביבה אחת. מכאן ואילך היתה התפשטותה של הלאומיות הערבית המחודשת צמודה להחלפת המונח "אולאד אל-ערב" ב"ערב" (ערבים) סתם.

השבטים הערביים הישנים (אשר תושבי הארץ צורפו אליהם) התפוררו עוד בימי-הביניים, אולם החלוקה לשתי הסיעות הגדולות של "קיסיים" ו"ימניים" (אשר מקורה בניגודי השבטים הללו) לא נשברה בארץ אלא בשנות השלושים, כאשר חג' אמין אל-חויסיני, שראשית מנהיגותו בעמ-דת משפחתו בין ראשי ה"ימניים", ביקש ללכד את ערביי הארץ לימינו על ידי חיסול הנכבדים המסורתיים המתנגדים לו והעלאת מצדדיו מקרב "הצעירים" המסורים למדיניותו ללא הבדל מו-צא. בינתיים היתה גם החלוקה הסיעתית הזאת עושה את טיעונה של הלאומיות הערבית המחודשת למשכנע יותר.

וכיוצא בזה: השפה הערבית המדוברת הת-פתחה התפתחות משותפת למדי לסוריה, ללבנון ולארץ-ישראל, בעקבות השיתוף הלשוני שלפני האיסלאם (העברית-הכנענית תחילה, הארמית המערבית לאחר מכן), ועקב התפקיד שמילאה דמשק כמרכז להתישבות הערבית הצבאית באי-זור זה בראשית האסלאם והמקום שממנו התפשט הדיבור הערבי.

התקופה העיקרית שבה התערבו בני הארץ בבני הארצות השכנות היתה כשהוזרמו לארץ-ישראל (לאחר שנעשו בה שמות בעיקר במלחמות מסע-הצלב) מתיישבים מוסלמים מן החוץ. בצ-פון באו הללו בעיקר מסוריה ומלבנון. צפת יוש-בה אותה שעה בבני דמשק, בלי שנוצר בה ישוב מוסלמי יציב ורצוף עד זמננו. השומרון נהפך לאיזור "הבדוים של הרי שכם", שהתמזגו בשומ-רונים שהתאסלמו (סאמירי, "שומרונים", היה ל-שם פרטי עד הדורות האחרונים), הפכו ל"שבטי החקלאים (אל-עשיר) של הרי שכם", שישמו כוחות-עזר לצבא מאות בשנים, רכשו אגב-כך שם של אוכלוסים שוחרי לחימת-גרילה, תובעי

זית מצפון לחלב, בעקבות מרד שנכשל; רובם הצטרפו לדרוזים שבלבנון, אך קצתם של "חל-ביים" אלה התישבו בהר-הכרמל). מצומצמות יותר בהיקפן היו הגירות בני אפריקה הצפונית ("מוגריבים"), כגון בני אסכולת החסידים-הדר-וישים האלג'ירית מיסודו של אבו-מדיין (שממנו נגזר גם שם-המשפחה של נשיא אלג'יריה עתה). השם המלא של הקדוש הזה, שועיב אבו-מדיין, ניתן לו על שם "יתרו אבי-מדיין", וכך משמעו-תו. לפיכך נמצאו בין מהגרים אלג'יריים שטענו כי הם צאצאי-המדיינים החוזרים למזרח. מצומצמים עוד יותר היו גלי הגירה של "בושנאקים", מוסלמים סלאוויים מבוסניה (עתה חלק של יו-גוסלאוויה), בימי השלטון העוסמאני. היו מגיעים אפילו מהגרים אשר יוחס להם מוצא יהודי, כגון מסביבת כיבר בחג'אז, שנחשבו צאצאי היהודים שהתגוררו שם לפנים.

ד

בסופו של דבר נתגבשה אוכלוסיה ששוב אין להגדירה בפשטנות כיהודים שהתאסלמו, וש-השתלבה הרבה באוכלוסי הארצות השכנות; מ-אידך גיסא קיימים אמנם קשרים חזקים של דם ומוצא בינה לבין היהודים, ואף תולדותיה שלה בקרב האיסלאם הושפעו מן הזכרונות על יש-ראל הקדום. אוכלוסיה זו, מבחינה היסטורית יש בה משום "גשר"; ואילו בעתיד יכולה היא לשמש גשר באם תהיינה העובדות ההיסטוריות לא רק ידועות ברבים, אלא תיהפכנה לגורמים שבתודעה.

ליגה בשבח הארץ. לא שרדו בארץ צאצאים מ-רובים למתישבים הצלבנים, ואף לא בקרב הישוב הנוצרי. עם נסיגת החיילים הצלבנים ממקום זה או זה, עקב תבוסה או הסכם, היה מתקיים גם פינוי המתישבים האזרחים. הנוצרים המקומיים היו נשארים, והללו לא תמיד צידדו בצלבנים דוקא בעת מלחמה.

רוב ימי המדינה הממלוכית (1250-1517), ש-מרכזה בקאהיר, היתה ארץ-ישראל כלולה בה. אנב-כך היה גם כאן הצבא הסדיר מבני עמים שונים מן הצפון וביחוד מערבות רוסיה הדר-מית ואסיה התיכונה ומקאוקאז. בני שבטים תורכיים הם שבלטו במיוחד תחילה, והצ'רקסים אחר-כך, אך לא חסרו למשל גם הרוסים. הצבא הסדיר היה מרוכז בערים, וגם הפעם לא היה בארץ מרכז צבאי כה חשוב כמו במצרים או בסוריה; אך מגיפת-הדבר הגדולה ("המוות הש-חור") של 1348, שפגעה גם בארץ כבארצות רבות אחרות, המעיטה את האוכלוסים במידה כזו שכל תוספת אחר כך היתה משפיעה על הרכבם יותר מאשר בזמנים אחרים. הוא הדין ביסודות צבאיים שונים שהגיעו אחר כך בימי השלטון העוסמאני בטרם התרבו האוכלוסים המקומיים בהרבה: כגון חיל הרגלים היאניצ'ארי, אשר בלטו בו צאצאי עמים באלקאניים, וביחוד הבול-גארים. היו כמה וכמה חדירות של כורדים, הן בימי-הביניים המאוחרים והן בזמן החדש. היו אלה ברגיל מוסלמים (אולם במאה הי"ז התח-סל ריכוזם של הכורדים המשתייכים לדת הדר-